

ВІЙНА СТАЛІНА З УКРАЇНОЮ

Нова книга американського історика і журналістки Енн Епплбаум «Червоний голод. Війна Сталіна з Україною» (Red Famine. Stalin's War on Ukraine) присвячена історії масового голоду 1932-33 років в Україні, що забрав життя мільйонів людей. Автор книги, досліджуючи причини Голодомору, приходять до висновку про умисне винищення значної частини українського народу більшовицькою владою і покладає провину за це на Йосипа Сталіна.

У постанові Верховної Ради України Голодомор 1932-33 років названий актом геноциду українського народу. І хоча Енн Епплбаум зазначає, що Голодомор не підпадає під визначення поняття «геноцид» в міжнародному праві, на її думку, масштаб штучно викликаною голоду і його умисний характер близькі цьому поняттю. Проте 18 країн визнали масовий голод в Україні геноцидом, в тому числі США, Канада, Італія, Польща, Австралія. «Червоний голод» присвячений жертвам Голодомору і починається такими словами: «Попереджень було більш ніж достатньо. До початку весни 1932 року українські селяни почали голодувати. Повідомлення татомної поліції і листи з зернопроизводящих регіонів всього Радянського Союзу – Північного Кавказу, Волзького регіону, Західного Сибіру – повідомляли про опухлих від голоду дітей, про сім'ї, де їли траву і жолуді, про селян, що кидають хати в пошуках їжі. У березні медична комісія виявила трупи на вулиці села поблизу Одеси. Ні в кого не було сил поховати їх».

Жахливі психологічні і фізичні травми, завдані українському народові більше 80 років тому, не зжиті дотепер і, на думку Енн Епплбаум, стали однією з головних причин виходу України зі складу Радянського Союзу і проголошення незалежності. Про розмір смертності від голоду 1932-33 років історики і демографи сперечаються досі. При відсутності достовірних статистичних даних і політиці приховування радянською владою масштабу голоду число його жертв коливається від трьох до семи мільйонів чоловік. Автор «Червоного голоду» називає цифру 3,9 мільйона померлих. З них 3,5 мільйона припали на сільську місцевість і лише 400 тисяч – на міста. 90 відсотків із загального числа померли від голоду в 1933 році.

Енн Епплбаум наводить статистичні дані про різке зниження тривалості життя в Україні в результаті Голодомору. Населення України в 1931 році становило 31 мільйон чоловік. У той час середня очікувана тривалість життя при народженні для українських міських чоловіків становила 40-46 років, для жінок – 47-52 роки. Сільські жителі тоді могли розраховувати на 42-44 роки для чоловіків і 45-48 років для жінок. Після Голодомору середня очікувана тривалість життя в Україні

становила 30 років для чоловіків і 40 років для жінок. При цьому слід враховувати величезну дитячу смертність. І другий проблемний аспект історії Голодомору, який досі обговорюється істориками і детально досліджується автором книги: масовий голод в Україні викликаний свідомими і цілеспрямованими діями партії та уряду з метою придушення націоналістичних і антирадянських устремлінь українського селянства, чи став результатом недбалості й некомпетентності радянського керівництва, яке виправдовувало тотальну реквізицію зерна та інших продуктів харчування та їх експорт необхідністю модернізації країни і потребою у валюті для промислового будівництва?

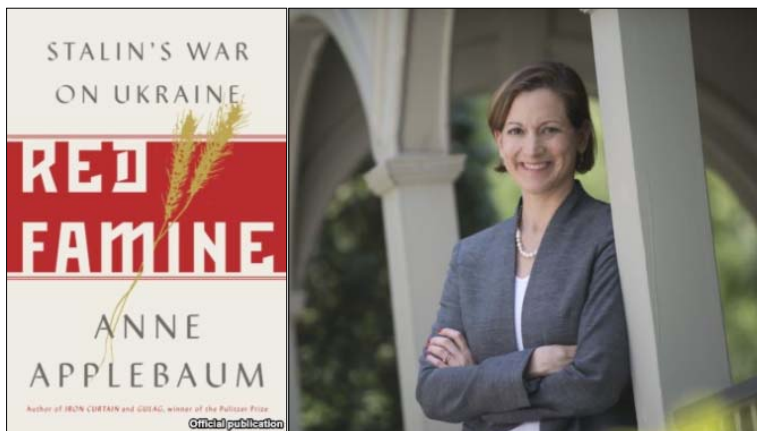
За відсутності реальної допомоги голодуючій Україні радянський експорт продуктів харчування під час Голодомору процвітав. Енн Епплбаум наводить такі цифри: в 1932 році СРСР експортував 1,73 мільйона тонн зерна, понад 3500 тонн масла, 586 тонн шинки. У 1933 році ці цифри зросли: 5433 тонн масла і 1037 тонн шинки. У розпал голоду широко експортувалися також м'яси та риби консерви, яйця, куряче м'ясо, фрукти і овочі.

У суперечці істориків про причини Голодомору автор «Червоного голоду» схиляється до думки про цілеспрямоване прагнення Сталіна за допомогою голоду знищити реальних і потенційних ворогів радянської влади, що йому примарилось. Епплбаум цитує лист Сталіна Кагановичу, якого «вождь народів» призначив главою української компартії і кинув на придушення українського національного опору радянській, для реквізицій і грабежу. Сталін писав у серпні 1932 року своєму клевету: «Найголовніше зараз Україна. Справи на Україні геть погані (...) Якщо не візьмемося тепер же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дремає, і його агента на Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) знаходиться чимало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, на решті – прямих агентів Пілсудського. Тільки-но справи погіршають, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і зовні) партії і проти партії».

Параноїдальна манія ворожого оточення Сталіна і тліюча в ньому ще з Громадянської війни неприязнь до України та її народу зіграли, на думку Енн Епплбаум, ключову роль у виникненні Голодомору. Сталін, вважає вона, особисто відповідальний за загибель від голоду і репресій мільйонів українців. Сам же Сталін на пленумі політбюро ЦК партії в листопаді 1932 року назвав причиною провалу хлібозаготівель і голоду в Україні «проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і шантажу», тобто звинуватив в організації голоду самих же українських селян.

Війна Сталіна з Україною 1932-33 років обернулася не лише незліченними безневинними жертвами, а й стала «бомбою уповільненої дії», яка вибухнула через 58 років. Багато хто в Україні вважає, що ця війна триває. В інтерв'ю Радіо Свобода Енн Епплбаум так обґрунтовує причину, через яку Сталін розв'язав голодоморну війну проти України:

– Голодомор був навмисно спричинений Сталіним. Початок 1932 року ознаменувався в Радянському Союзі повсюдним голодом, викликаним наслідками насильницької колективізації і злочинною та некомпетентною політикою партії в галузі сільського господарства. Восени 1932 року Сталін вирішив використати кризу сільського господарства для розправи з національним рухом в Україні та зміцнення своєї диктатури. І,

як я показую в своїй книзі, він здійснив низку заходів, спрямованих на виникнення Голодомору саме в Україні: почав тотальну реквізицію у селян продовольства, створив збройні заклади на кордоні з Україною і навколо її голодуючих регіонів, щоб запобігти проникненню голодуючих селян в міста, в більш благополучні регіони і утруднити надання допомоги голодуючим. Це супроводжувалося жорстокими репресіями не тільки проти селянства, а й проти української національної інтелігенції. Все це було спрямоване на те, щоб винищити в Україні якомога більше людей. Українська компартія прекрасно розуміла цей намір радянського керівництва і робила все, щоб спровокувати голод.

– Чи означає це, що Сталін особисто відповідальний за Голодомор?

– Сталін особисто несе відповідальність, але її несуть і його поплічники. Він диктував українській компартії всі рішення з приводу України і масового голоду, а її керівництво завзято виконувало його злочинні рішення, а нерідко, як мовиться, бігло і попереду паровоза, щоб вислужитися і виконати неймовірно завищений план хлібозаготівель. Ніхто в керівництві України не протривався тотальному грабунку селянства – конфіскації у нього не тільки насіннєвого зерна, а й усіх продуктів харчування. Перетворенням злочинних сталінських рішень в життя займалися тисячі людей, тож відповідати за Голодомор повинні і багато українських комуністів.

– Ви пишете, що сталінська параноя з приводу України побічно була викликана самогубством його дружини Надії Аллілуєвої, справою Мартем'яна Рютіна та його опозиційного Сталіну «Союзу марксистів-ленінців», страхом контрреволюції. Чи не був організований Сталіним Голодомор насамперед наслідком його фобії страху втрати влади?

– Сталін боявся контрреволюції, і найбільше його в цьому відношенні турбувала Україна, де були сильні націоналістичні і сепаратистські настрої. Крім того, саме в Україні було найсильніше, а нерідко і збройний опір насильницькій колективізації. Та й в Москві було чимало противників колективізації та її наслідків. В Україні національно орієнтована інтелігенція також вселяла Сталіну підозри. Він взагалі вважав її агентами ненависної йому Польщі. Страх перед контрреволюцією завжди був одним з головних спонукальних мотивів його поведінки, і Голодомор став для нього одним з інструментів боротьби з нею. У Сталіна виникло стійке переконання, що контрреволюція може спалахнути саме в Україні.

– Який був масштаб наслідків масового голоду в Україні?

– За останні кілька років українські демографи в результаті аналізу архівних матеріалів та інших документів 1932-33 років прийшли до висновку, що жертвами голоду в Україні стали 3,9 мільйона чоловік. Ця цифра у багато разів перевищує середньостатистичну величину природної смертності. Визначенню масштабу голоду всіляко перешкоджала радянська влада, яка організувала інформаційну блокаду України в 1932-33 роках і приховувала справжні наслідки голоду. Деякі дослідники називають набагато більшу цифру померлих під час Голодомору, однак, на мій погляд, наведена мною цифра близька до істини.

– Наскільки коректно називати масовий голод в Україні геноцидом українського народу?

– Мені здається це коректним. Я керуюся початковим значенням цього терміну, що належить його творцеві – польсько-українському юристу Рафаелю Лемкіну. На мій погляд, його дефініція геноциду повністю відповідає наслідкам Голодомору. Однак використання цього поняття в рамках міжнародного права, заснованого на юридичних установленнях ООН, утруднене, оскільки злочини радянської вла-

Фрагмент виставки «Голодомор 1932-33-х рр. – геноцид Українського народу»

ди ніколи не включалися ООН у список геноцидів. На це вплинула і позиція СРСР (постійного члена ООН), який заперечував застосування терміна «геноцид» до масового голоду в Україні. І хоча проблема ця неоднозначна, мені видається, що поняття «геноцид» до Голодомору цілком можна застосувати.

– Ви пишете, що одним з наслідків голоду, що спалахнув в Україні, було створення радянською владою так званого «видимого кордону» між Росією та Україною, який перешкоджав натовпам голодуючих біженців залишати межі України. Що собою являла ця межа?

– Влада були стурбована не тільки запобіганням спроб голодуючих покинути Україну, але й прагнула максимально обмежити доступ туди з інших частин Союзу. Приховування злочину, його замовчування – традиційна політика сталінського режиму. З цією метою заслони з частин ОГПУ й армії були виставлені в усіх можливих пунктах перетину цього «віртуального» кордону. Сотні тисяч людей в той час залишили в Україні свої будинки в спробі перебратися в місця відносного благополуччя. Їх перехоплювали на КПП, заарештовували і виганяли назад. Вокзали, як в Україні, так і в суміжних регіонах, були блокувані частинами ОГПУ. З поїздів знімали не тільки біженців, але й тих, хто намагав-

Фрагмент виставки «Голодомор 1932-33-х рр. – геноцид Українського народу»

ся перетнути кордон з російської сторони. Ця межа була створена не тільки для того, щоб не дати людям врятуватися, але і з метою запобігання витоку інформації.

– **Чому все ж радянська влада не запросила міжнародної допомоги, як вона це зробила під час голоду 1921 року?**

– Це не було зроблено насамперед через те, що Сталін не хотів, аби на Заході дізналися правду про наслідки колективізації і про провал його політики в галузі сільського господарства. Крім того, його мало турбував порятунок вмираючих від голоду мільйонів українців. Мало того, знищення цих «потенційних ворогів народу, недобитих петлюрівців і польської агентури» було його метою. Тому і не робилося ніяких зусиль для їх порятунку.

– **Ви відзначаєте, що в 1932-33 роках політика Сталіна в Україні не тільки спровокувала Голодомор, а й була спрямована проти української інтелігенції – носіїв української ідеї. Чого він домагався, переслідуючи українську еліту?**

– Думаю, що Сталін, переслідуючи українську інтелігенцію, бачив у ній носительку національної ідеї, яка кидає виклик радянській системі. В основі цієї ідеї, крім особливої української культурної ідентичності, лежала мрія про незалежну українську державу. Український сепаратизм, в якому він звинувачував українську культурну еліту, лякав його більше зовнішніх ворогів. З відділенням України, вважав він, Радянському Союзу не вижити, відбудеться розвал комуністичної системи. Незалежна Україна могла б заручитися підтримкою сусідів і союзників на Заході, передусім Польщі, і стати ще одним центром загрози його режиму. Ось чому Сталін так прагнув викорчувати цю українську ідею. Треба сказати, що він був не так уже й далекий від істини. Згодом вона опинилася потужною мотивацією пристрасного прагнення України до набуття суверенної державності. Пам'ять про Голодомор величезною мірою вплинула на формування національної української самосвідомості. У нинішньому відчуженні від Москви також можна простежити сліди пам'яті про Голодомор. Зараз спогади про спровокований комуністичним режимом масовий голод 1932-33 років перетворилися в один з найважливіших консолідуючих чинників українського життя.

– **Якими методами проводилася реквізиція зерна і майна в українського селянства на початку 30-х років?**

– Треба розуміти, що голод був викликаний не тільки реквізицією зерна, хоча це найважливіша його причина. Збройні реквізитори конфіскували не тільки зерно. Вони відбирали всі види продовольства – картоплю, птицю, м'ясо, овочі, фрукти. Селянам не залишали нічого. За несплачені податки відбирали гроші, коштовності, сімейні реліквії – все, що мало хоч якусь ринкову цінність. Їхні методи були надзвичайно жорстокі: побиття, тортури, арешти були повсюдним явищем. Не шкодували нікого, вибиваючи зізнання про заховане продовольство. Реквізитори були переконані, що селяни ховають зерно, і катували всіх підряд. Санкції на тортури давала місцева влада і ОГПУ. Реквізиції були організовані як військові операції, це була війна окупантів з переможеним народом. Директиви з Москви вимагали виконання плану хлібозаготівель за всяку ціну. Дозволялося реквізувати в рахунок плану навіть насіннєве зерно, прирікаючи тим самим селян на неминучий голод.

– **Ви описуєте моторошні сцени під час тотального голоду навесні і влітку 1933 року: випадки божевілья і канібалізму. Чи був канібалізм поширеним явищем у той час?**

– Канібалізм був звичайним явищем. Правда, не сказала б, що він набув широких масштабів. Про нього існує безліч архівних матеріалів, міліцейських протоколів і донесень. Було чимало випадків некрофагії – поїдання трупів. У донесеннях ОГПУ описуються випадки поїдання власних дітей. Практикувався і продаж людського м'яса. Тільки в Харківській області навесні й влітку 1933 року в донесеннях ОГПУ повідомлялося про 420 випадках, коли батьки поїдали померлих від голоду дітей і коли голодуюча сім'я вбивала найзнесиленішого, найчастіше дитину, і поїдала його. Жаж і безумство панували в селах, трупи загиблих від голоду валилися без поховання. Українське керівництво добре знало про канібалізм, у Москві про це також знали.

– **Якою була реакція українського селянства на насильницьку реквізицію продовольства? Чи були випадки опору?**

– Широкомасштабний опір спостерігався при колективізації. Виникав він і в період існування політичної опозиції в Україні. Однак під час Голодомору сільське населення було доведено до такого ступеня виснаження і втрати людської подобі, що ніяких сил на опір не залишалось. На той час найактивніші та дієздатні чоловіки були знищені або вислані під час колективізації. Тоді з України було депортовано до Сибіру понад 300 тисяч так званих «куркулів» – еліта українського селянства. Який опір могли надати озброєним чекістам виснажені жінки, діти, люди похилого віку? Дуже багато чоловіків покидали тоді сім'ї, намагаючись перебраться в міста і добути хоч якийсь провіант, причому повернутися було дуже проблематично. Однак офіційна пропаганда активно використовувала звинувачення селян у опорі і ворожості стосовно радянської влади.

– **Ви відзначаєте, що Голодомор став приводом для запровадження в СРСР паспортної системи та обов'язкової прописки в грудні 1932 року. Чим це було викликано?**

– Паспортна система і супутня їй прописка були призначені насамперед для посилення контролю за населенням і припинення міграції сільського населення в міста. Однак у той час сільським жителям паспорти не видавалися. Наповнення під час Голодомору українських міст голодуючими селянами, які туди проривалися, натовпами жебраків жінок з дітьми дало привід владі вжити заходів для запобігання безконтрольному переміщенню населення. Відтепер селяни на кілька десятиліть були замкнені, подібно кріпаком, у своїх колгоспах і радгоспах. Сама влада відверто пояснювала запровадження паспортів потребою боротьби з «антигромадськими елементами» – з «куркулями», які пе-

Голодні селяни залишають села в пошуках їжі (1933 р.).
Фото А. Вінербергер

реховуються, дармоїдами, кримінальниками. Саме Голодомор підказав їм потребу тримати в узді селянство, закрити йому шлях у міста, змушуючи покірно і практично безкоштовно працювати.

– Відомо, що з 1931 по 1935 рік міські жителі в СРСР отримували продовольчі картки. Чи поширювалася карткова система на сільських жителів?

– Ні, селяни продовольчих карток не отримували. Карткова система поширювалася тільки на працюючих у державному секторі. Селяни і так звані «лішенці» не входили в цю категорію. Підраховано, що понад 80% населення були позбавлені продуктових карток. Працюючі в колгоспах селяни отримували, якщо отримували, зароблене натурою. Грошей у них не було, тож можливість щось купити на стороні була відсутня. Треба сказати, що продовольче раціонування в містах було на дуже низькому рівні. Робоча картка передбачала мізерне забезпечення. Ось чому випадки смерті від голоду в той час траплялися і в містах, особливо на периферії, де постачання було вкрай незадовільним.

– Ви пишете про Голодомор: «Голод знищував історію, культуру, сім'ю, ідентичність». Як ви це розумієте?

– Під час колективізації та Голодомору відбувалося навмисне і цілеспрямоване знищення специфічно селянських традицій і культури. Конфісковувалися не тільки продовольство та інші продукти праці, а й інвентар, меблі, домашнє начиння, художні вироби, предмети релігійного культу. Відбувалося планомірне закриття і руйнування церков, які століттями були острівцями селянського духовного життя. Я помістила в книзі фотографії руйнування церков в Україні. Знищувалися основи селянського життя, традиції і культура. Віднімалося за несплату податків все більш-менш цінне: золоті вироби, срібло, оклади ікон, сімейні реліквії. Люди втрачали історичну пам'ять, культурну ідентичність, зв'язки з минулим, руйнувалася сімейна спадкоємність. Відбувалася тотальна люмпенізація селянства. Це була соціальна і психологічна катастрофа.

– Проте ви стверджуєте, що Голодомор мав величезний вплив на формування української національної самосвідомості ...

– Голодомор став частиною історичної пам'яті українців. Спочатку про нього говорили лише в сімейному колі і в колі друзів. Відсутність правдивої офіційної інформації за радянської влади перетворила пам'ять про Голодомор в символ національного опору. У той час ця пам'ять була частиною неофіційної культури, вплинувши на становлення національної самосвідомості. Важко переоцінити його значення як найважливішу мотивацію здобуття суверенної української державності. Він став сакральним символом протистояння русифікації. Трагедія масового голоду 1932-33-го років вплинула на формування національної ідентичності та національного руху. Поступово Голодомор став об'єктом наукового осмислення і вивчення, а з початку 90-х років в Україні вже на державному рівні відзначається його річниця. У нинішньому відчуженні України від Росії неважко виявити і вплив пам'яті про Голодомор. Треба відзначити важливе значення переживання цієї трагедії для консолідації різноманітних політичних сил сучасної України.

– У розділі «Приховування» ви описуєте реакцію на Голодомор на Заході. Наскільки вона була адекватною?

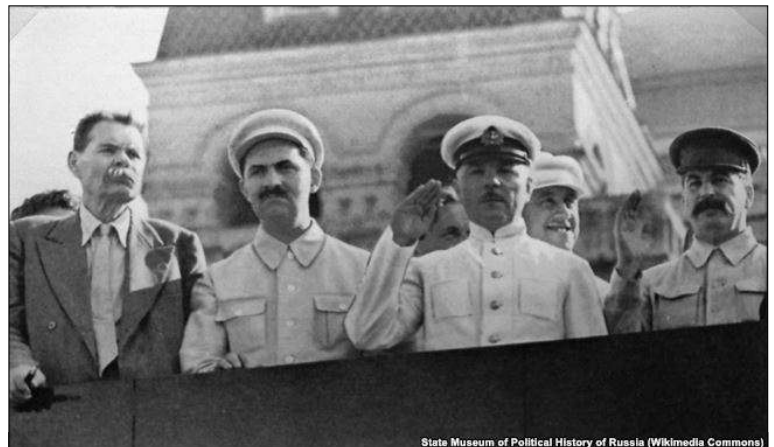
– Радянська влада робили все можливе, щоб правдива інформація про голод не просочилася за кордон. Працюючим у Москві іноземним кореспондентам у 1932 році було заборонено виїжджати за межі столиці без особливого дозволу. Однак інформація про голод все ж просочилася в західну пресу завдяки насамперед англійцеві Гарету Джонсу – секретареві колишнього британського прем'єр-міністра Ллойд Джорджа. Джонс писав для кількох британських газет. Він

вивчав російську в Кембриджі і непогано розмовляв російською. Після прибуття в Москву навесні 1933 року – в розпал Голодомору – він отримав запрошення відвідати німецьке консульство в Харкові – тодішній столиці України. Завдяки покровительству радянського посла в Лондоні Івана Майського він отримав дозвіл на поїздку і сів на потяг до Харкова. Дорогою зійшов з поїзда і протягом трьох днів відвідав близько 20 сіл і бачив жахливу картину голоду. Він спав на підлозі в селянських хатах, розмовляв з селянами, ділив з ними куплені в Торгсині припаси. Повернувшись до Москви, вирушив до Берліна, де дав прес-конференцію, розповівши все, що бачив. Майський і Литвинов були в люті. В'їзд до Москви Джонсу був заборонений. Пізніше він опублікував кілька статей в британській пресі про Голодомор.

Але були й інші іноземні «свідки» голоду – на кшталт московського кореспондента «Нью-Йорк таймс» Уолтера Дюранті, який писав брехливі статті про становище в СРСР і заперечував загибель мільйонів від голоду. Одна з його статей була озаглавлена: «Росіяни голодні, але від голоду не вмирають». Дуже «корисний ідіот», як зараз кажуть про таких прорадянських західних спостерігачів. Втім, таких, як Дюранті, було чимало серед іменитих іноземців, які відвідували Москву на початку 30-х. Серед них був і Бернард Шоу, який відсвяткував влітку 1931 року в Москві своє 75-річчя; він зустрічався й зі Сталіним. Голод уже давала про себе знати не тільки в Україні. У Москві Шоу заявив, що в Англії його попередили, що росіяни голодують, і змусили його взяти з собою масу продуктів, які, за його словами, він дорогою викинув, знаючи, що це неправда. У той час ліва західна інтелігенція в масі своїй була подібна Шоу і не довіряла будь-якій негативній інформації про Радянський Союз. Правда про Голодомор з величезними труднощами пробивалася крізь заслони радянської пропаганди.

– Яка офіційна позиція нинішньої російської влади в суперечці про Голодомор як геноцид українського народу?

– Позиція російської влади змінювалася протягом років. Спочатку радянські офіційні особи повністю заперечували існування Голодомору. На їхню думку, його не було. Вони стверджували, що розмови про нього – це фашистська антирадянська пропаганда. Нинішні російські власті визнають існування масового голоду в Україні в 1932-33 роках, але заперечують, що Голодомор – специфічно українське явище і що його масштаб не можна порівняти з голодом в російських областях. «Всі і всюди голодували», – стверджують вони. І, звичайно, вони відкидають всі твердження про геноцид українського народу. Заперечують російські власті й

Максим Горький, Лазар Каганович, Климент Ворошилов і Йосип Сталін, 1931 рік

Vladimir Shideyev (TASS)

Експонат документально-художньої виставки «Україна пам'ятає! Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид Українського народу»

будь-яку провину за Голодомор московського центру і особисто Сталіна. На цю тему існує велика література російських істориків. Росія доклала чимало дипломатичних зусиль, щоб дезавувати українське сприйняття Голодомору. Масовий голод в Україні в 1932-33 роках все ще залишається кам'яним спотиканням в нинішніх російсько-українських відносинах.

– **А як ви загалом оцінюєте ці відносини?**

– Нинішній рівень російсько-українських відносин перебуває на небувало низькому рівні. Причина цього в несумісності політичних орієнтацій і соціальних цінностей двох держав. Володимир Путін сприймає саме існування неза-

лежної України як ідеологічний виклик своєму режимові. Прозахідну, просвропейську орієнтацію України, її прагнення до ідеалів ліберальної демократії російський президент і його оточення сприймають як загрозу власному існуванню. Символом взаємного відчуження став український Майдан, появи якого на російському ґрунті найбільше побоюються в Москві. Боюся, що анексія Криму надовго розвели обидва народи. Не слід забувати, що російська експансія на сході України сприймається в Києві як неприкрита агресія. По суті справи, обидві держави перебувають в стані неоголошеної війни. Етнічна близькість двох народів, подібність культури і мови виявилися недостатніми каталізаторами зближення. І звичайно, багато в цьому відчуженні пояснюється особливостями історичної пам'яті українського народу, який переносить радянські репресії стосовно національного українського руху, які відклалася в пам'яті, і Голодомор, що сприймається як геноцид, на нинішній авторитарний російський режим, який став правонаступником режиму комуністичного.

– **І все ж ви завершуєте книгу на оптимістичній ноті з приводу майбутнього України. Що змушує вас зберігати оптимізм?**

– Я написала книгу про одну з найтрагічніших подій в історії України. Однак, як ми бачимо зараз, їй вдалося благополучно пережити багато горя і, в кінцевому підсумку, домогтися головного – незалежності, про яку століттями мріяли її кращі уми. Країна йде демократичним шляхом, і недалеко той час, коли вона стане такою ж частиною Європейського союзу і НАТО, якою стали колишні радянські республіки Балтії. Думаю, це убезпечить її від загрози зі сходу.

Наталія ГОЛІЦІНА

<https://www.svoboda.org/>
22 Вересень 2017

Переклад з російської

